

I.M. Παναγίας Βράχου Νεμέας: Χτίζοντας στον Κατακόρυφο Βράχο

**Δημήτρης Αθανασούλης
Λεωνίδας Κουτσουμπός
Μαρία Βασιλοπούλου
Νίκος Σιώμκος
Νίκος Σιδηρόπουλος**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Παναγία του Βράχου είναι ένα μικρό σε μέγεθος, αλλά εξαιρετικά συμπυκνωμένο μοναστηριακό συγκρότημα που βρίσκεται γαντζωμένο στον κατακόρυφο βράχο του Πολυφέγγους κοντά στην πόλη της σύγχρονης Νεμέας. Η ανακοίνωση παρουσιάζει για πρώτη φορά τα πορίσματα του έργου αποκατάστασής της που εκτελείται με αυτεπιστασία από την 25^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν επέτρεψαν την απόκτηση ουσιαστικής γνώσης για την ιστορία της μονής και την ταύτιση τουλάχιστον επτά κύριων οικοδομικών φάσεων, από τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους έως και τον 20^ο αιώνα. Το άρθρο περιγράφει συνοπτικά την ιστορία της μονής, καταγράφει τις οικοδομικές φάσεις και αναλύει τα κατασκευαστικά προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν κατά τις αναστηλωτικές εργασίες. Τέλος αναλύονται οι βασικές στρατηγικές ανάδειξης και αναφέρονται οι νέες επεμβάσεις και κατασκευές που ήρθαν να μεταμορφώσουν το μνημείο από χώρο με περιστασιακή μόνο θρησκευτική χρήση, σε χώρο με πολιτιστικές και εκπαιδευτικές δυνατότητες για τους πολίτες της τοπικής και της ευρύτερης κοινωνίας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Νεμέα, μοναστηριακό συγκρότημα, ανάδειξη

Εικ. 1: Το συγκρότημα του μοναστηριού στον κατακόρυφο βράχο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μονή της Παναγίας του Βράχου βρίσκεται στο δήμο Νεμέας της περιφερειακής ενότητας Κορίνθου και έχει κηρυχθεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την ΥΑ 15904/24-11-1962 (ΦΕΚ 473/ Β/17-12-1962). Οι εργασίες αποκατάστασης της μονής εντάχθηκαν στο *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δυτικής Ελλάδας, Πελοποννήσου, Ιονίων Νήσων 2007-2013* με τίτλο «Αποκατάσταση–Αναστήλωση Ιεράς Μονής Βράχου Νεμέας» και εκτελούνται απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την 25^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το έργο, με αρχικό προϋπολογισμό 400.000 ευρώ και χρονικό ορίζοντα το τέλος του 2013, έλαβε, λόγω των νέων απαιτήσεων που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών, οικονομική επέκταση 150.000 ευρώ και χρονική επέκταση ενός ακόμη έτους. Καθώς οι εργασίες βαίνουν προς ολοκλήρωση η παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζει για πρώτη φορά τα αποτελέσματα των εργασιών και τις ιστορικές πληροφορίες ενός ελάχιστα έως τώρα μελετημένου μνημείου.

2. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Η Παναγία του Βράχου είναι ένα μικρό σε μέγεθος, αλλά εξαιρετικά συμπυκνωμένο μοναστηριακό συγκρότημα που βρίσκεται γαντζωμένο στον κατακόρυφο βράχο του Πολυφέγγους, κοντά την κωμόπολη της σύγχρονης Νεμέας (Εικ. 1).

Τόσο στα βορειοδυτικά, όπου εκτείνεται η κοιλάδα του αρχαίου Φλιούντα, όσο και βορειοανατολικά, όπου βρίσκεται η κοιλάδα της Αρχαίας Νεμέας, αλλά και στον μεταξύ τους λόφο του Προφήτη Ηλία, εντοπίζεται ένα σημαντικό δίκτυο κέντρων κατοίκησης και ανθρώπινης δραστηριότητας χρονολογούμενων από την αρχαιότητα έως και την ύστερη βυζαντινή περίοδο (Αβραμέα, 2012: 115, 155, 349, Biers, 1973: 111, Athanasopoulos, 2010: 258-260, Alcock, 1991: 437, 459, Μπούρας, 1991-1992, Αθανασούλης & Μανωλέσσου, 2013: 544, Landon, 2005: 20, 110, 95-96, 102-103, 107, Wright 1985: 94).

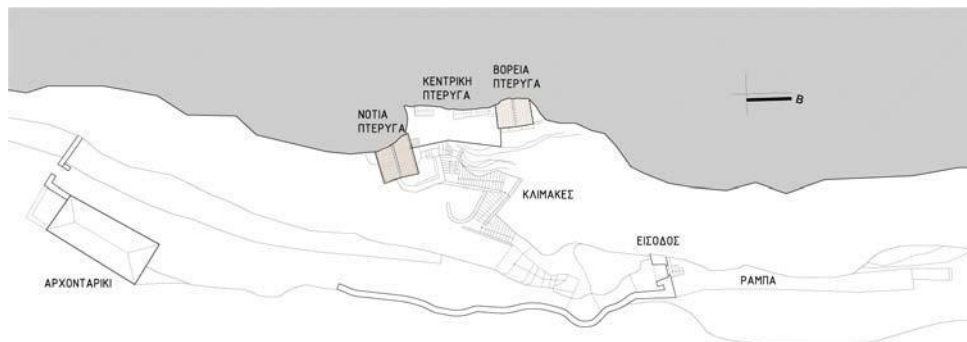
Στη νότια πλευρά του βράχου του Πολυφέγγους, σώζεται σπηλαιώδης ναός με την παράσταση της Υπαπαντής που χρονολογήθηκε τον 11^ο-12^ο αιώνα (Κουνουπιώτου, 1971: 191), αν και πιθανότερα τοποθετείται στον 12^ο ή 13^ο αιώνα. Ο ναός που λειτούργησε πιθανώς ως ασκηταριό σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα σπήλαια του βουνού ενισχύουν την υπόθεση ότι η περιοχή αποτέλεσε τόπο διαμονής ερημιτών και μοναχών που περιηγήθηκαν ευρύτατα στην Πελοπόννησο κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους (Λαμπροπούλου κ.ά., 1996: 100-101).

Στην κορυφή του υψώματος βρίσκεται το μεσαιωνικό κάστρο του Πολυφέγγους ή του Αγίου Γεωργίου που χτίστηκε με σκοπό τον έλεγχο των διοδίων προς το Άργος και τη δυτική και κεντρική Πελοπόννησο. Από το μεσαιωνικό οικισμό και το μικρό φρούριο που τον προστάτευε, σώζονται πλέον ελάχιστα κατάλοιπα (Bon, 1969: 202, 220, 479, 482-483, Κορδώσης, 1981: 176-184, 257, Πέππας χ.χ.: 160-163, Athanasopoulos, 2010: 263-266). Το κάστρο συναντάται για πρώτη φορά σε μεσαιωνικές πηγές, στη γαλλική παραλλαγή του «*Χρονικού του Μορέως*», με τον τύπο *Poliphant* (Κορδώσης, 1981: 178). Το 1458 καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς, παραμένει, όμως άγνωστο πότε ακριβώς εγκαταλείπεται (Κορδώσης, 1981: 180, Κορδώσης, 1982-1984: 157, 159-160, Κορδώσης, 1986: 54-56).

Παράλληλη του κάστρου και του οικισμού ή και ακόμη παλαιότερη υπήρξε η ιστορία της μονής, καθώς οι αρχαιολογικές και αναστηλωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του προγράμματος αποκατάστασης του μνημείου, αποκάλυψαν πολλές διαφορετικές και άγνωστες μέχρι τώρα, οικοδομικές φάσεις που καλύπτουν ένα ευρύτατο χρονικό φάσμα, από τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους έως και τον 20^ο αιώνα. Οι γραπτές πηγές που διασώζονται είναι ελάχιστες και σχετίζονται, κυρίως, με την οθωμανική περίοδο (Γριτσόπουλος, 1963: 1038, Ντόκος, 1971-1974: 119), γεγονός που μέχρι τώρα είχε οδηγήσει στο να τοποθετείται η ίδρυση της μονής κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Οι αναφορές πυκνώνουν περισσότερο κατά τα επαναστατικά χρόνια, αφού, όπως μαρτυρείται το μοναστήρι συνέβαλε σημαντικά στον Αγώνα (Φραντζής, 1839: 107, Χρυσανθακόπουλος, 1888: 323, Γριτσόπουλος, 1973: 312-317. Κωστόρος: 2014, 296-340). Πιθανότατα, κατά μέσα του 19^{ου} αιώνα άρχισε σταδιακά να εγκαταλείπεται και τον 20^ο αιώνα οι μοναχοί αποχώρησαν οριστικά. Έκτοτε λειτουργεί κυρίως κατά το δεκαπενθήμερο εορτασμό της Κοίμησης της Θεοτόκου, κάθε Αύγουστο.

3. ΚΑΤΑΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Η σημερινή δομή της μονής είναι αποτέλεσμα τόσο της συνεχούς κατοίκησης που γνώρισε ο χώρος, όσο και των διαφορετικών αναγκών που σε κάθε εποχή καλούνταν να καλύψει. Πιο συγκεκριμένα, το μοναστηριακό συγκρότημα έχει διαμορφωθεί σε δύο διαφορετικά επίπεδα πάνω στον απόκρημνο βράχο (Εικ. 2). Χαμηλότερα εκτείνεται ο οχυρωματικός περίβολος με τη βόρεια και νότια πύλη - η τελευταία πλέον δεν χρησιμοποιείται - και το «Αρχονταρίκι», κτίσμα του 19^{ου} αιώνα, στο νότιο άκρο του περιβόλου. Ψηλότερα έχει χτιστεί ο κύριος όγκος του μοναστηριού που εφάπτεται στο βράχο και αποτελείται από τρεις πτέρυγες. Η **βόρεια πτέρυγα** είναι διαμορφωμένη κατά το ήμισυ περίπου εντός του βράχου και αποτελείται από το καθολικό και έναν θολωτό χώρο που σχηματίζεται από κάτω. Η **κεντρική πτέρυγα** που περιλαμβάνει τον κύριο χώρο των κελιών, είναι διώροφη και καλύπτεται με νεότερο επίπεδο δώμα. Παλιότερα, ο δεύτερος όροφος καλυπτόταν με θολωτή στέγη, που πια έχει καταρρεύσει, ενώ υπήρχε και τρίτος όροφος, καθώς ίχνη των στεγών του είναι ορατά στην επιφάνεια του βράχου. Η **νότια πτέρυγα**, επίσης διώροφη, συγκροτείται από ένα μονόχωρο δωμάτιο σε κάθε όροφο.

Εικ. 2: Τοπογραφικό διάγραμμα του μοναστηριού.

Η πρωιμότερη φάση του μνημείου πιθανότατα δεν σχετίζεται με τη μοναστηριακή λειτουργία του χώρου και ανάγεται στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους (5ος-7ος αι.), όπως πιστοποιεί και η κεραμική που ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στο εσωτερικό των κελιών της κεντρικής πτέρυγας. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προέρχονται από πλινθόκτιστες κατασκευές καλυμμένες με υδραυλικό κονίαμα από τις οποίες σώζονται τα τοιχεία τους σε χαμηλό ύψος. Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους δεν μας επιτρέπει να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τη χρήση τους. Ωστόσο, τα κατασκευαστικά τους στοιχεία σε συνδυασμό με την ύπαρξη φυσικής πηγής νερού σήμερα στο εσωτερικό του ναού, που ενδεχομένως σημαίνει πως ο τόπος διέθετε αποθέματα και σε παλαιότερους χρόνους, αποτελούν μαρτυρία για την πιθανή λειτουργία τους ως δεξαμενών νερού, οι οποίες συνδέονται με αδιευκρίνιστη προς το παρόν χρήση του χώρου.

Η επόμενη οικοδομική φάση τοποθετείται στη μέση βυζαντινή περίοδο (10ος – 12ος αι.) οπότε και είναι πιθανό να είχε δημιουργηθεί κάποιο κτίσμα θρησκευτικού χαρακτήρα, από το οποίο, όμως, ελάχιστα κατάλοιπα υφίστανται πλέον. Το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου κάτω από το ναό και η βάση του ανατολικού τοίχου της κεντρικής πτέρυγας των κελιών ανήκουν σε αυτή τη φάση. Στην ίδια περίοδο, αλλά λίγο μεταγενέστερα, τοποθετείται τμήμα πάλι του ανατολικού τοίχου των κελιών, σε μεγαλύτερο ύψος, όπου διακρίνονται ίχνη της γένεσης ενός πλινθόκτιστου τοξωτού παραθύρου και μια οπή που πιθανώς εξυπηρετούσε την απομάκρυνση λυμάτων στο πλαίσιο λειτουργίας ενός αποχωρητηρίου της εποχής.

Σημαντική για το μνημείο περίοδος είναι η σταυροφορική (13^{ος} αι.) κατά την οποία κατασκευάστηκε υφιστάμενος ναός, η κλίμακα που οδηγεί σε αυτόν και το μεγαλύτερο τμήμα του υποκείμενου χώρου. Ο ναός, μονόχωρος, καμαροσκεπής, με τρίπλευρη αψίδα, εφάπτεται δυτικά στο βράχο, περιβάλλοντας ένα φυσικό κοίλωμα από το οποίο αναβλύζει νερό. Ένα θωράκιο του 12^{ου} αιώνα που

βρίσκεται εντοιχισμένο σε δεύτερη χρήση στην ασίδα του καθολικού υποδεικνύει τη χρονολόγηση του καθολικού στον 13^ο αιώνα (Αθανασούλης & Μανωλέσσου, 2013: 539, Μπούρας & Μπούρα, 2002: 271, 273). Επίσης, η τρίπλευρη ασίδα, η λαξευτή τοιχοποιία και ένα διακοσμητικό πινάκιο, εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του ναού, συνηγορούν σε αυτή τη χρονολόγηση, καθώς επίσης και τα τμήματα δυτικότερων βεργίων που πιθανώς προέρχονται από τον ναό και βρέθηκαν ενσωματωμένα στη νεότερη κλίμακα πρόσβασης στον προαύλειο χώρο του ναού. Τέλος, ο υψηλής ποιότητας τοιχογραφικός διάκοσμος του β' μισού του 14^{ου} αιώνα που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών φανερώνει την ακμή που πρέπει να γνώρισε η μονή κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους (μέσα 15ου αι. – μέσα 19ου αι .) κατασκευάστηκε ο κύριος όγκος του υφιστάμενου μοναστηριού. Σταδιακά αναπτύχθηκε από βόρεια προς νότια με την προσθήκη νέων κελιών, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι προφανώς ολοένα αυξανόμενες ανάγκες. Επίσης, την περίοδο αυτή δημιουργήθηκε ο οχυρωματικός περίβολος και οι δύο πύλες. Το κέλυφος της κεντρικής πτέρυγας των κελιών δέχτηκε κατά τις αρχές του 20ου αιώνα μια σημαντική επέμβαση που διαφοροποίησε τη μορφή της. Στη θέση της θολωτής της στέγης, που πιθανώς είχε ήδη καταρρεύσει, δημιουργήθηκε ένα επίπεδο δώμα για να λειτουργήσει ως προαύλιος χώρος του ναού, καλύπτοντας, όμως, ταυτόχρονα την αρχική κλίμακα. Κατασκευάστηκε τότε μια νεότερη κλίμακα η οποία, ξεκινώντας από τον προθάλαμο των κελιών, οδηγούσε στο νέο χώρο που είχε διαμορφωθεί εξωτερικά του καθολικού.

4. ΣΤΑΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ

Το ιδιαίτερο γνώρισμα του μνημείου, η προσάρτησή του δηλαδή σε έναν κατακόρυφο βράχο, αποτελεί το βασικό στοιχείο της κατασκευαστικής του δομής, αλλά και της εξελικτικής του πορείας στο χρόνο (Εικ. 3). Η θέση του μνημείου λοιπόν κατέστησε δύσκολη τόσο τη μεταφορά των υλικών, όσο και την εγκατάσταση των απαραίτητων ικριωμάτων, λόγω της μεγάλης απόστασης από τη βάση στήριξης, ζητήματα που είναι σχεδόν βέβαιο ότι απασχόλησαν όλες τις προηγούμενες οικοδομικές φάσεις στο συγκρότημα.

Εικ. 3: Η σχέση του μοναστηριού με το βράχο

Από την άλλη, η εδαφοτεχνική μελέτη που πραγματοποιήθηκε έδειξε ότι ο βράχος, στο σημείο όπου βρίσκεται το μνημείο, αποτελείται από συνεκτικό κροκαλοπαγές πέτρωμα με πολύ καλές μηχανικές αντοχές, καθιστώντας το εξαιρετικό υπέδαφος θεμελίωσης. Παρ' όλα αυτά, όπως έγινε αντιληπτό κατά τη διάρκεια των εργασιών, κάποια σαθρά επιφανειακά τμήματα του υπερκείμενου βράχου που βρίσκονται σε μεγάλο ύψος προξενούσαν μικρές ή μεγάλες καταστροφές στο συγκρότημα. Το γεγονός αυτό αποτελεί αναπόφευκτη και ουσιαστικά μη αντιμετωπίσιμη πηγή διαρκούς κινδύνου για το μνημείο.

Τα γενικότερα στατικά προβλήματα που έθεταν σε κίνδυνο τόσο το ίδιο το κτηριακό συγκρότημα, όσο και τους επισκέπτες του, αποτέλεσαν τον βασικό λόγο της επέμβασης στο μνημείο με σκοπό την στερέωση και την αποκατάστασή του.

Εικ. 4: Η διάβρωση των μεταλλικών δοκών.

4.1 ΔΩΜΑ ΠΡΟΑΥΛΙΟΥ ΝΑΟΥ

Το πιο σημαντικό πρόβλημα εντοπίστηκε στο επίπεδο δώμα του προαυλίου του ναού, που είχε κατασκευαστεί τα νεότερα χρόνια αντικαθιστώντας την προηγούμενη θολωτή στέγη της κεντρικής πτέρυγας, λόγω της πιθανής καταστροφής της από πτώση βράχου, ή ακόμα και λόγω των νέων αναγκών χρήσης του χώρου. Για την κατασκευή του δώματος είχαν χρησιμοποιηθεί μεταλλικές δοκοί IPN 14, οι οποίες τοποθετήθηκαν κάθετα πάνω στο ανατολικό και δυτικό τοίχο της κεντρικής πτέρυγας, πάνω από τη γένεση του θόλου, που όπως αναφέρθηκε, στέγαζε αρχικά το χώρο. Οι δοκοί εισχωρούσαν ελάχιστα μόνο μέσα στο βράχο για λόγους στήριξης, χωρίς πάκτωση. Ανάμεσα στις δοκούς τοποθετήθηκαν πέτρες (είτε μονοκόμματα, είτε συχνά ανά δύο, σφηνωτά), από πάνω στρώθηκε χώμα και ισχνό κονίαμα και τέλος η κατασκευή καλύφθηκε μετσιμεντοπλακίδια. Η εξέταση των δοκών στα σημεία που ήταν ορατάς, καθιστούσε εξαρχής σαφές πως η κατάσταση του δώματος ήταν κακή. Μετά την απομάκρυνση του τελικού δαπέδου και των λίθων που πλήρωναν τα κενά ανάμεσα στις δοκούς διαπιστώθηκε το μέγεθος του προβλήματος, καθώς σε πολλές περιπτώσεις ο κορμός της δοκού είχε ολοκληρωτικά διαβρωθεί (Εικ. 4).

Δεδομένης της χρήσης του χώρου, κρίθηκε απαραίτητη η αποκατάσταση του δώματος με τη διαμόρφωση μιας νέας σύμμικτης κατασκευής με ισχυρότερες μηχανικές ιδιότητες σε σχέση με την αρχική. Οι δοκοί αντικαταστάθηκαν με νέες γαλβανισμένες, ίδιας διατομής. Τα κενά ανάμεσα στις δοκούς πληρώθηκαν με σχιστόπλακες και 'κυφέλες' από διογκωμένη πολυστερίνη. Το σύνολο του δώματος διαστρώθηκε με σκυρόδεμα οπλισμένο από ανοξείδωτο χάλυβα, προστατεύτηκε με υδρομόνωση από ασφαλτόπανα, και στη συνέχεια έγινε η επίστρωση του τελικού δαπέδου από χυτό κονίαμα (Εικ. 5).

Εικ. 5: Το δώμα του προαυλίου του ναού κατά τη διάρκεια των εργασιών

4.2

ΣΤΕΓΕΣ

Τόσο ο ναός όσο και η νότια πτέρυγα στεγάζονται με θόλο και δίριχτη στέγη με κεραμίδια. Τα κεραμίδια είχαν τοποθετηθεί κολυμβητά σε τσιμεντοκονίαμα (κοινό τσιμέντο, άμμος). Η κατάσταση διατήρησης και των δύο στεγών ήταν άσχημη, καθώς το σύνολο σχεδόν των κεραμιδιών είχε σπάσει, είτε λόγω πιθανής πτώσης λίθων από τον κατακόρυφο βράχο, είτε και από τον παγετό. Στη νότια πτέρυγα των κελιών αφού αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια και οι τσιμεντοκονίες του υποστρώματος των κεραμιδιών, στη συνέχεια απομακρύνθηκε το κονίαμα που διαμόρφωνε την κλίση της στέγης, προκειμένου να ελεγχθεί η κατάσταση του θόλου. Ο θόλος εξυγιάνθηκε (ο οποίος βρέθηκε σε γενικά καλή κατάσταση), αρμολογήθηκε ξανά με την προσθήκη υαλοπλέγματος και ακολούθησε επάλειψη του εξωραχίου με στεγανωτικό επαλειφόμενο υλικό. Στη συνέχεια διαμορφώθηκαν οι ρύσεις με ελαφρόπετρα και τοποθετήθηκε νέο κονίαμα, που σπλίστηκε και αυτό με υαλόπλεγμα, και στεγανώθηκε με τον ίδιο τρόπο. Τέλος, στρώθηκαν τα κεραμίδια ημικολυμβητά, ώστε να υπάρχουν περιθώρια μικροκινήσεων. Επιλέχθηκε να χρησιμοποιηθούν παλαιά γερά κεραμίδια, τα οποία βρέθηκαν σε εγκαταλειμμένες οικοδομές στην περιοχή της Νεμέας.

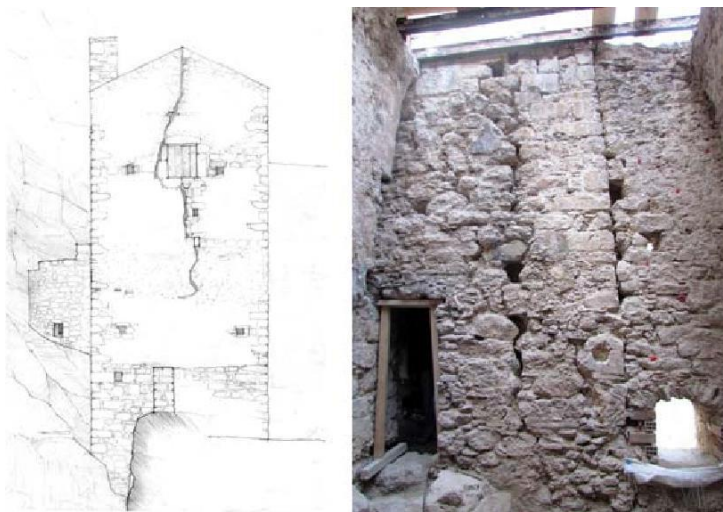
Στην στέγη του ναού, μετά την αφαίρεση του υποστρώματος των κεραμιδιών, αποκαλύφθηκε ισχυρό κονίαμα από μαύρο τσιμέντο, πάχους 10-15εκ. Προκειμένου να διαπιστωθεί η δυνατότητα αφαίρεσής του, διερευνήθηκε η πιθανότητα ύπαρξης τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού. Κατά τη διάρκεια των διερευνητικών εργασιών απομάκρυνσης των νεότερων επιχρισμάτων που κάλυπταν τις εσωτερικές επιφάνειες του ναού, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοιχογραφιών που έχρηζαν άμεσης στερεωτικής επέμβασης. Καθώς ο τοιχογραφικός διάκοσμος ήταν άγνωστος και δεν είχε ληφθεί υπόψη στις εγκεκριμένες εργασίες, αποφασίστηκε η επέκταση του φυσικού αντικειμένου του έργου, προκειμένου να ενταχθεί η στερέωσή του. Ακολούθησε η αναγκαία δυνατή απομάκρυνση του σκληρού κονιάματος από το εξωράχιο της στέγης, και στη συνέχεια η στεγάνωσή του με επαλειφόμενο υλικό, καθώς και η διάστρωση των νέων κεραμιδιών. Δεδομένου ότι σε κρυφά σημεία της στέγης βρέθηκαν δείγματα κοίλων βυζαντινών κεραμιδιών παλαιού τύπου, κατασκευάστηκαν νέα χειροποίητα κεραμίδια σε παρόμοιες διαστάσεις.

4.3 ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΩΝ

Στο σύνολο των τοιχοποιιών του κτιριακού συγκροτήματος πραγματοποιήθηκε βαθύ και τελικό αρμολογήματα με κονίαμα που αποτελείται από λευκό τσιμέντο Δανίας, ασβεστοποπλότο, θηραϊκήγη, άμμος και χαλίκι. Τόσο η αντοχή και η συμβατότητα του νέου κονιάματος, όσο και η απόχρωση επιλέχθηκε μετά από παρασκευή και έλεγχο δειγμάτων που προέκυψαν ύστερα από εργαστηριακή ανάλυση των παλιών κονιαμάτων. Επίσης πραγματοποιήθηκε εφαρμογή ενέσιμου κονιάματος τριμερούς σύστασης (λευκό τσιμέντο Δανίας, υδράσβεστος σε σκόνη και ποζολάνη) για την ομογενοποίηση της μάζας της τοιχοποιίας σε όλο το συγκρότημα εκτός από το ναό, λόγω της ύπαρξης τοιχογραφιών.

Ένα ιδιαίτερο ζήτημα που διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών απομάκρυνσης των σαθρών κονιαμάτων, ήταν η ύπαρξη σημαντικών κατακόρυφων ρωγμών στις τοιχοποιίες της βόρειας και της νότιας πτέρυγας των κελιών, που έχρηζαν άμεσης αποκατάστασης. Στη βόρεια πτέρυγα των κελιών αποκαλύφθηκαν δύο κατακόρυφες ρωγμές στο νότιο (Εικ. 6 δεξιά) και τον ανατολικό τοίχο αντίστοιχα, μήκους περίπου 3.5μ. Καθώς οι ρωγμές αυτές εντοπίζονται κοντά στη νοτιοανατολική γωνία της πτέρυγας, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο σημείο του κτηρίου αποδιοργανώθηκε και υπέστη μερική υποχώρηση, πιθανότατα λόγω κάποιου σεισμού. Το συγκεκριμένο πρόβλημα εκτιμάται ότι είχε γίνει αντιληπτό και σε παλαιότερες περιόδους, καθώς το αυτόνομο τμήμα του βόρειου τοίχου του χώρου ΙΙΙ στην κεντρική πτέρυγα πιθανόν προστέθηκε για να λειτουργήσει ως αντηρίδα στην 'τραυματισμένη' νοτιοανατολική γωνία της βόρειας πτέρυγας (Εικ. 6, δεξιά -το τμήμα του τοίχου με το τοξωτό άνοιγμα). Επίσης η ενίσχυση του ανατολικού τοίχου στο ισόγειο της βόρειας πτέρυγας με ένα ακόμα τοίχο, φαίνεται ότι έγινε με τον ίδιο σκοπό. Οι ρωγμές αυτές αποκαταστάθηκαν με την εφαρμογή λιθοσυρραφών. Όπου δεν ήταν δυνατή η ανεύρεση λίθων για την λιθοσυρραφή, η «γεφύρωση» των ρωγμών έγινε με ανοξείδωτες λάμες διατομής 3x1εκ και μήκους 40-60εκ διαμορφωμένες σε χελιδονοουρά στις άκρες για αγκύρωση, καθώς και μπετόβεργες Φ8 ανοξείδωτου χάλυβα διαμορφωμένες σε σχήμα Π).

Στη νότια πτέρυγα των κελιών αποκαλύφθηκε μια κατακόρυφη ρωγμή στο μέσον του ανατολικού τοίχου μήκους περίπου 4.5μ (Εικ. 6, αριστερά). Η συγκεκριμένη ρωγμή πιθανόν δημιουργήθηκε από σεισμό ή/και από τις πλάγιες ωθήσεις που μετέφερε ο θόλος που στεγάζει αυτή την πτέρυγα του συγκροτήματος. Για την αντιμετώπισή της ρωγμής ακολουθήθηκε η ίδια μεθοδολογία, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, με την εφαρμογή λιθοσυρραφών και ανοξείδωτου οπλισμού. Προκειμένου να «απορροφηθούν» οι πλάγιες ωθήσεις του θόλου τοποθετήθηκαν ανοξείδωτοι χαλύβδινοι ελκυστήρες διατομής Φ20. Οι ελκυστήρες, που είχαν σπείρωμα στα άκρα τους, συγκρατήθηκαν εξωτερικά των τοίχων με λαπάτσες και παξιμάδια τα οποία παρέμειναν εμφανή στην εξωτερική πλευρά της τοιχοποιίας. Οι ελκυστήρες αυτοί τοποθετήθηκαν σε δύο στάθμες: τόσο κάτω από το δάπεδο του ορόφου όσο και στη γένεση του θόλου στα σημεία όπου υπήρχαν τα αποτυπώματα του ξύλινου καλουπιού του θόλου (ή ίσως ξύλινων ελκυστήρων).

Εικ. 6: Κατακόρυφες ρωγμές στις τοιχοποιίες:
Νότια πτέρυγα, ανατολικός τοίχος (αριστερά) και Βόρεια πτέρυγα, νότιος τοίχος (δεξιά)

4.4 ΞΥΛΙΝΟΙ ΕΛΚΥΣΤΗΡΕΣ

Οι τοίχοι του μνημείου, κατά τη συνήθη πρακτική, δένονταν αρχικά μεταξύ τους με ένα σύστημα ξυλοδεσιών. Στην εξωτερική παρειά οι ξυλοδεσιές συνήθως βρίσκονταν σε εσοχή και καλύπτονταν από μια σειρά λίθων, ενώ από την εσωτερική πλευρά ήταν εμφανείς. Στη μονή του Βράχου οι ξυλοδεσιές διασώθηκαν κυρίως σε ελάχιστα σημεία των νεότερων φάσεων (π.χ. ισόγειο της νότιας πτέρυγας), ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν εντελώς αποσαρθρωθεί. Ίχνη ξύλων

εντοπίστηκαν σε λίγα σημεία μέσα στους τοίχους, ενώ βρέθηκαν και αρκετά καρφιά που έδεναν τα ξύλα μεταξύ τους. Επίσης στην διώροφη κεντρική πτέρυγα των κελιών δεν υπήρχε κανένα ίχνος της κατασκευής του πατώματος του ορόφου πέρα από τις δοκοθήκες στους τοίχους. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η περιδεδση των τοίχων θεωρήθηκε σκόπιμο να επανατοποθετηθούν οι ξυλοδεσιές, όπου αυτό ήταν εφικτό. Κατά περίπτωση, τα υπάρχοντα ξύλα συντηρήθηκαν και παρέμειναν στη θέση τους, ακόμα και όταν τα κομμάτια αυτά ήταν μικρά (π.χ. στο ισόγειο της κεντρικής πτέρυγας δίπλα στο τόξο μεταξύ χώρου II και III). Στα υπόλοιπα σημεία, που καλύπτουν το μεγαλύτερο ποσοστό του συγκροτήματος, τοποθετήθηκαν νέα ξύλα καστανιάς διατομής 6x10 εκ (η πιο συχνή διατομή που διαπιστώθηκε στο μνημείο). Τα νέα ξύλα τοποθετήθηκαν ακριβώς στις θέσεις των παλαιότερων ξυλοδεσιών, παρακολουθώντας τις όποιες παραμορφώσεις είχαν υποστεί οι τοίχοι του κτηρίου. Τέλος, τοποθετήθηκαν πάλι οι ξύλινοι δοκοί του πατώματος του ορόφου της κεντρικής πτέρυγας των κελιών προκειμένου να εξασφαλισθεί η δημιουργία διαφράγματος στο μέσον του ύψους του τοίχου (Εικ. 8, δεξιά). Στους χώρους II και III της κεντρικής πτέρυγας αποφασίστηκε να αποκατασταθεί μερικώς το ξύλινο δάπεδο του ορόφου, προκειμένου να γίνεται αντιληπτή η αρχική διώροφη δομή της πτέρυγας και να είναι εφικτή η επισκεψιμότητα του χώρου.

4.5 ΡΑΜΠΑ ΕΙΣΟΔΟΥ

Κατά τη διάρκεια του έργου και ενώ οι εργασίες ήταν σε εξέλιξη, κατέρρευσε ένα τμήμα της ράμπας που οδηγεί στην είσοδο της μονής. Η ράμπα ήταν κατασκευασμένη από αργούς λίθους, χωρίς συνδετικό κονίαμα, με χώμα ανάμεσα στις πέτρες. Η κατάρρευση πιθανότητα προκλήθηκε από την παρατεταμένη διείσδυση του νερού της βροχής από την τελική επιφάνεια της ράμπας και την παράσυρση του χώματος που υπήρχε ενδιάμεσα των λίθων, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν ασταθείς περιοχές μέσα στη μάζα της ράμπας. Η παρειά της ράμπας δεν αποτελείτο από ανεξάρτητο και αυτόνομο αναλημματικό τοίχο, αλλά από την τελική διαμόρφωση της εξωτερικής στρώσης των λίθων οι οποίοι είχαν περισσότερο επιμελημένη δομή σε σχέση με το εσωτερικό. Στο επίπεδο της όψης παρουσιάζονταν δυο κύριες αλλαγές επιπέδου με κατακόρυφους αρμούς που πιθανόν αποτελούν ένδειξη διαφορετικών φάσεων κατασκευής ή/και επέκτασης.

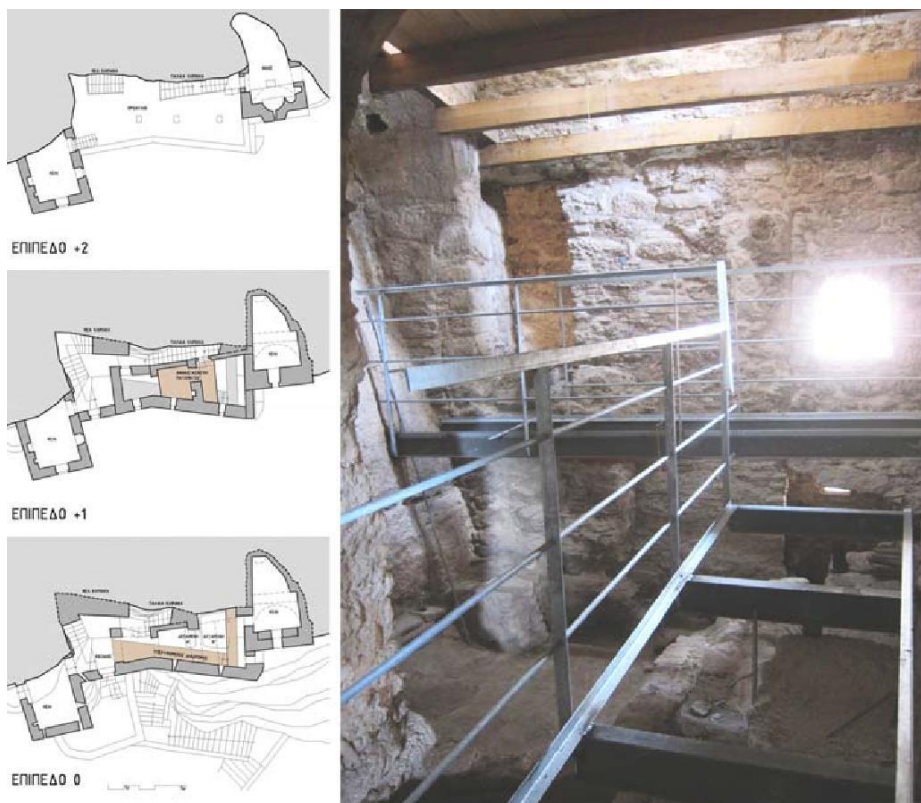
Προκειμένου να καταστεί εφικτή η συνέχεια των αναστηλωτικών εργασιών πραγματοποιήθηκε πρόχειρη γεφύρωση του τμήματος που κατέρρευσε, ενώ ταυτόχρονα ενισχύθηκε το σωζόμενο τμήμα με αντιστηρίξεις, ώστε να αποφευχθεί επιπλέον διάβρωση (Εικ. 7). Η οριστική επίλυση του προβλήματος της πρόσβασης περιλήφθηκε στην επέκταση του φυσικού και οικονομικού αντικειμένου του έργου. Η νέα ράμπα αποτελείται από λιθόκτιστο αναλημματικό τοίχο, επίχωση με αδρανή υλικά και καλντερίμι στο επίπεδο κίνησης. Ο αναλημματικός τοίχος ακολούθησε το αποτύπωμα της παλαιάς ράμπας στο χαμηλότερο τμήμα της, ενώ στο ψηλότερο δημιουργήθηκε νέος τοίχος εξωτερικά από τον παλαιό σε ευθεία όμως με αυτόν του πρώτου τμήματος, εκμεταλλευόμενος την ασυνέχεια που υπήρχε στο επίπεδο της κάτοψης. Κατά την μερική αποσυναρμολόγηση της ράμπας δεν βρέθηκαν στοιχεία παλαιότερης πρόσβασης στην είσοδο του μνημείου.

Εικ. 7: Η πρόχειρη στερέωση της ράμπας μετά την κατάρρευση

5. ΝΕΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΣΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

Πέρα από τις στερεωτικές εργασίες που εκτελέστηκαν με σκοπό την αντιμετώπιση των στατικών προβλημάτων, απαραίτητη κρίθηκε μία σειρά επεμβάσεων και νέων κατασκευών με στόχο την ανάδειξη του χώρου. Κυρίαρχο ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση έπαιξε η απόφαση αξιοποίησης μιας σειράς νέων αρχαιολογικών δεδομένων που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών και φανερώνουν τα διάφορα στάδια εξέλιξης του υπάρχοντος μοναστηριακού συγκροτήματος. Μια τέτοια σημαντική επέμβαση αποτελεί η ανάδειξη της παλαιάς κλίμακας που οδηγεί στο ναό και είχε τεθεί σε αχρηστία όταν καλύφθηκε από το επίπεδο δώμα του προαυλίου στις αρχές του 20ου αιώνα. Η ανακατασκευή του δώματος σεβάστηκε την παλαιά κλίμακα θέτοντάς την ξανά σε λειτουργία (Εικ. 5 & 8 αριστερά). Η ύπαρξη πλέον δύο ενεργών κλιμάκων, εξασφάλισε τη δυνατότητα μιας κυκλικής κίνησης μέσα στο συγκρότημα. Επιπλέον, η παλαιά κλίμακα είναι η μόνη που επιτρέπει την πρόσβαση στον όροφο της κεντρικής πτέρυγας των κελιών, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, αποκαταστάθηκε μερικώς, προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητή η διώροφη διάρθρωση της πτέρυγας, αλλά και να εξασφαλισθεί ένας επιπλέον μικρός εκθεσιακός χώρος. Η κίνηση αυτή, αν και εντείνει την πολυπλοκότητα σε ένα ήδη πυκνό κτηριακό συγκρότημα, προκρίθηκε ως λύση, καθώς αναδεικνύει τη συνθετικότητα των αλληπάλληλων κατασκευαστικών φάσεων του συγκροτήματος. Η ανακάλυψη των πρωτοβυζαντινών δεξαμενών στο ισόγειο τμήμα των κελιών της κεντρικής πτέρυγας ήταν επίσης ένα εύρημα που οδήγησε στη δημιουργία μίας νέας κατασκευής, προκειμένου να επιλυθεί το θέμα της πρόσβασης στον χώρο. Για την ανάδειξή τους δημιουργήθηκε ένας υπερυψωμένος διάδρομος που επιτρέπει τη θέαση των δεξαμενών από πάνω, αλλά και την απρόσκοπτη κίνηση προς το ισόγειο της βόρειας πτέρυγας. Ο διάδρομος κατασκευάστηκε από μεταλλικές διατομές, ώστε να είναι σαφές ότι πρόκειται για μια σύγχρονη επέμβαση και φροντίζοντας ταυτόχρονα να μην εδράζεται πάνω στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, αλλά να στέκει εν προβόλω, πάνω από αυτά (Εικ. 8). Επίσης η μερική αποκατάσταση του δαπέδου του ορόφου που περιγράφηκε παραπάνω, επιτρέπει τη θέαση των δεξαμενών από ένα ψηλότερο επίπεδο δημιουργώντας ενδιαφέρουσες οπτικές φυγές και συσχετίσεις χώρων που προηγουμένως δεν ήταν δυνατές.

Εικ. 8: Οι νέες επεμβάσεις στο συγκρότημα: κατόψεις και υπερυψωμένος διάδρομος στο επίπεδο 0.

6.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μονή της Παναγίας του Βράχου αποτελεί ένα σύνθετο μοναστηριακό συγκρότημα που έχει προκύψει από μια σειρά αλληπάλληλων κατασκευαστικών φάσεων. Οι φάσεις αυτές ήρθαν να εξυπηρετήσουν τις διαφορετικές ανάγκες που προέκυψαν στη διάρκεια του χρόνου, αλλά και να αντιμετωπίσουν κατασκευαστικά προβλήματα που ανέκυπταν κατά καιρούς. Η προσαρμογή του κτηριακού συγκροτήματος στον κατακόρυφο βράχο, αν και εξέθετε το μνημείο σε κίνδυνο από την πτώση των λίθων, προσέφερε από την άλλη ένα καλό επίπεδο θεμελίωσης στο μνημείο και συνετέλεσε στη διατήρησή του.

Οι εργασίες που υλοποιούνται από την 25^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ αποτελούν μία ολοκληρωμένη επέμβαση στο μνημείο, που στοχεύει παράλληλα στην αποκατάσταση και την ανάδειξη της μονής. Ο προγραμματισμός τους βασίστηκε στην εγκεκριμένη μελέτη, αν και δεν έλειψαν οι περιπτώσεις εργασιών που προέκυψαν κατά τη διάρκεια του έργου και, ανάλογα με τη συνθετότητά τους, είτε αντιμετωπίστηκαν μέσα στο πλαίσιο του ίδιου του έργου, είτε οδήγησαν στη λήψη συμπληρωματικών πιστώσεων πόρων και χρόνου. Το σύνολό τους συνέβαλε στην προαγωγή της γνώσης μας για την ιστορία του μνημείου και τις κατασκευαστικές του φάσεις, αλλά και στην αντιμετώπιση των στατικών του προβλημάτων, προκειμένου να αποδοθεί στις επόμενες γενιές όσο το δυνατόν πιο άρτιο και ασφαλές.

Τέλος, οι παραπάνω επεμβάσεις σε συνδυασμό με το πληροφοριακό υλικό που θα ενσωματωθεί, συγκροτούν εμπράγματα δημοσίευση και διευρύνουν τη χρήση του μνημείου, από ένα τόπο προσκυνήματος, σε χώρο διαρκούς μάθησης για την τοπική κοινωνία αλλά και τους επισκέπτες γενικότερα, τονίζοντας πέραν της θρησκευτικής και την ιστορική του διάσταση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα, Α. (2012). *Η Πελοπόννησος: από τον 4ο ως τον 8ο αι.* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Alcock, S. E. (1991). *Urban Survey and the Polis of Phlius*. *Hesperia*, (60), 461-463.
- Athanasopoulos, E. (2010). *Landscape archaeology and the medieval countryside: Settlement and abandonment in the Nemea Region*. *International Journal of Historical Archaeology*, 14 (2), 255-270.
- Αθανασούλης, . & Μανωλέσσου, Ε. (2013). *Η μεσαιωνική Κορινθία*. Στο Κ. Kissas & W. D. Niemeier (eds), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity*, Proceedings of the International Conference organized by the Dectorate of Prehistoric and classical Antiquities, and the German Archeological Institute, Loutraki, March 26-29 2009, Athenaia Band 4, 531-549, München: Hirmer,
- Biers, W.R. (1973). *Excavations at Phlius*, 1972. *Hesperia*, (42), 102-126.
- Bon, A. (1969). *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*. Paris: E. De Boccard.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1963). *Βράχου Μονή*. Στο Α.Π. Λυγγούρης (επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, (3), 1038, Αθήνα.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1973). *Εκκλησιαστική ιστορία και χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*. Αθήνα: Ο Παν. Κορδώσης,
- Μ. (1981). Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους. Αθήνα: Καραβίας.
- Κορδώσης, Μ. (1982-1984). *Ιστορικά-Τοπογραφικά Μορέως κατά την πρώτην εκστρατεία του Μεχμέτ Β΄, Πελοποννησιακά ΙΕ΄*, 153-160.
- Κορδώσης, Μ. (1986). *Κόρινθος και Άγιος Γεώργιος (Νεμέα)*. *Σχέσεις φρουρίου και κάτω πόλεως* (από Δ΄-ΙΗ΄ α), Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών, Λουτράκι 25-27 Μαΐου 1984, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 12.θήνα, 49-56.
- Κουνουπιώτου, Ε. (1971). *Ασκητήριον Πολυφέγγι Νεμέας*. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, (26), Χρονικά Β΄ 1, 191.
- Κωστούρος, Γ. (2014). *Ιερομόναχος Δανιήλ Παμούκλης: 46 χρόνια δράσης στην ιστορική μονή Βράχου Νεμέας, Ο βίος το έργο και οι διάδοχοί του*. Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Κορινθιακών Σπουδών. Ιστορικά κορινθιακά μοναστήρια, Κόρινθος 7-9 Οκτωβρίου 2011, 219-340, Κόρινθος: Κέντρο Ιστορικών και Λαογραφικών Σπουδών Κορινθίας.
- Λαμπροπούλου, Α., Αναγνωστάκης, Η., Κόντη, Β., Λεοντίνη, Μ., Πανοπούλου, Α. (1996). *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο*. Στο Κ. Νικολάου (επιμ.), *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού 9ος – 20ος αιώνας*, 77-108, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

- Landon, M. (2005). Η βασιλική και η παλαιοχριστιανική κοινότητα. Στο: G. Miller, κ.ά *Νεμέα . Μουσείο και Αρχαιολογικός χώρος* 95-11, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Μιχόπουλος, Σ. Κ. (2009). Η ιερά Μονή της Παναγίας του Βράχου Νεμέας, *Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Κορινθιακών Σπουδών. Ιστορικά κορινθιακά μοναστήρια*, Κόρινθος 5-7 Μαΐου 2006, 193-224, Κόρινθος: Κέντρο Ιστορικών και Λαογραφικών Σπουδών Κορινθίας.
- Μπούρας, Χ. (1991-1992). Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, (16), 39-46.
- Μπούρας, Χ. – Μπούρα, Λ. (2002). *Η ελλαδική ναοδομία κατά το 12^ο αιώνα* Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ντόκος, Κ. (1971-1974). Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας. *Byzantinisch – Neugriechisch Jahrbücher*
- Πέππας, Ι. (χ.χ.). *Μεσαιωνικές σελίδες της Κορινθίας και Μορέως*. Αθήνα.
- Φραντζής, Α. (1839). *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*. Αθήνα: Κωνστ. Καστόρχη και Συντροφίας.
- Χρυσανθακόπουλος, Φ. (1888). *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγιασμένων τον αγώνα της Επανάστασης* Αθήνα: Σακελλαρίου.
- Wright, J., Cherry, J., Davis, J., Μαντζουράνη, Ε. (1986). Το ερευνητικό αρχαιολογικό πρόγραμμα στην κοιλάδα της Νεμέας κατά τα έτη 1984-1985. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Εξ Αθηνών*(XVIII), 86-103.